

УДК 372.543 (09) (477)'' 18/19

ІННА ЗАБОЛОНА
(Харків)

ФОРМУВАННЯ ДИСЦИПЛІНОВАНОСТІ УЧНІВ НАРОДНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

На основі аналізу історико-педагогічних та архівних джерел розглянуто питання формування дисциплінованості учнів народних шкіл другої половини XIX – початку XX століття. Виокремлено та схарактеризовано форми й методи покарань школярів у разі недотримання ними шкільного порядку. З'ясовано позицію педагогів, науковців досліджуваного періоду щодо використання в шкільній практиці системи дисциплінарних заходів із метою виховання дисциплінованості учнів.

Ключові слова: народна школа, дисциплінованість, формування, покарання, правила, форми, методи.

Серед пріоритетних завдань сучасної шкільної освіти постає необхідність пошуку шляхів виховання громадянина, якому притаманні почуття відповідальності, гідності, обов'язку, людини з моральними принципами, здатної набувати нових знань, усвідомлювати духовні цінності, сприймати норми моралі та правила поведінки, що є основними характеристиками дисциплінованої особистості. Вихо-

вання цієї якості здійснюється у двох напрямках – формування внутрішньої самодисципліни та через зовнішній вплив педагога.

Аналіз історико-педагогічних джерел із проблеми дослідження засвідчив, що питання дисциплінованості учнів в історичній ретроспективі знайшли часткове відображення в працях О. Гончарової, О. Гриви, О. Довженко, Т. Долгової, Л. Дубровської, О. Кірдан, І. Колесник, З. Палюх, Т. Прикотенко, С. Самаріної та інших. Проте, до цього часу вивчення досвіду формування дисциплінованості учнів народних шкіл у процесі навчання не було предметом окремого дослідження.

Метою роботи є з'ясування методів і форм покарань, які застосовувалися у практиці народних шкіл України другої половини XIX – початку XX століття для формування дисциплінованості учнів.

У процесі наукового пошуку виявлено, що серед способів формування дисциплінованості учнів народних шкіл досліджуваного періоду чільне місце посідали дисциплінарні заходи, а саме заохочення і покарання. Їх суть, призначення, вимоги щодо використання знайшли обґрунтування в офіційних документах. Зокрема, в Циркулярі по управлінню Київським навчальним округом 1867 року [5] зазначалося, що «дисциплінарні заходи не складають єдиного джерела і способу виховання дисциплінованості, але слугують допоміжним засобом як у справі навчання, так і виховання, якщо використовуються педагогічно правильно» [5, Арк. 258]. При цьому підкреслювалося, що заохочення має відповідати успіхам учня, збуджувати радість без зверхності і пихатості, а в товаришів – змагання й задоволення без заздрощів. Подібно й покарання має бути так продуманим і співвідноситися з проступком, щоб слугувати для винного способом, а для інших прикладом щирого виправлення, викликаючи в першого каяття і жалкування щодо порушення обов'язку, а в інших – усвідомлення аморальності проступку.

Водночас, акцентувалася увага на тому, що вершиною мистецтва і мудрості є вміння попередити вияв негативного вчинку, вирвати з коренем привід до нього. Саме в цьому має полягати і до цього має прагнути діяльність вихователя – діяти більше шляхом попереджень і пересторог, ніж покарань, спираючись на принципи виховання й добираючи всі виховні заходи, зважаючи на самодіяльність учнів, самовдосконалення, характер і добру волю, а не на насилля й пригнічення дитячої природи [5, Арк. 257].

Особлива увага зверталася на неприпустимість тілесних покарань. Наголошувалося, що вони не сприяють не лише виправленню, а навпаки, прискорюють породження супротиву в усіх його виявах і ступенях, заганяють «зло» в середину, перетворюють душу дитини на «злісну», «вперту», породжують розумову і моральну тупість [5, Арк. 260].

Згідно з положеннями названого Цирюляру в народних школах допускалося використання таких засобів покарання, як:

- зауваження;
- догана у формі застереження або соромлення учня;
- ізоляція від товаришів;
- залишення в класі;
- публічна догана, особливо в присутності батька і матері [5].

З приводу зазначених вище покарань надавалися такі роз'яснення й рекомендації. Наприклад, зауваження й догани можуть бути частими, робити їх можна наодинці або публічно, дивлячись на те, що визнається більш корисним для учня – соромлення чи, навпаки, убезпечення від сорому. Проте публічне присоромлення рекомендувалося використовувати вкрай рідко.

Щодо ізоляції від товаришів, то вона може виявлятися у стоянні біля дошки, дверей чи в кутку декілька хвилин або весь урок, сидінні на штрафній лаві один

день, три дні, тиждень або до виправлення. Позбавлення ж волі, зважаючи на ступінь провини і вік винного, може виявлятися в залишенні в класі під час великої перерви, а також після уроку, але з обов'язковими заняттями під особистим наглядом наставника [5, Арк. 261-262].

Показово, що в Циркулярі зверталася увага на те, що покаранню мають підлягати лише ті дисциплінарні вчинки, які мають характер проступку і здійснюються свідомо. Проступками визнавали: а) будь-які порушення встановлених правил; б) учинки, які не визначені правилами, але підлягають осуду з погляду пристойності й моральності [5, Арк. 261].

Учинки випадкові, ненавмисні рекомендувалося не заносити до категорії проступків і не піддавати стягненню. При цьому радили звертати увагу на міру провини, яка визначається ступенем усвідомлення і ступенем участі волі. Приписувалося відрізнити проступки, вчинені від «злого наміру» і «зіпсованості волі» від проступків, учинених від легковажності, необдуманості і необережності. До причин, які впливають на визначення міри участі волі зараховували: а) вік, яким обумовлюється різний ступінь розуміння обов'язку і водночас різний ступінь розвитку волі; б) фізичні й розумові вади, що утруднюють розуміння й виконання обов'язків; в) темперамент і характер винного, а також «внутрішній настрій», який передуює проступку, супроводжує його і слідує за ним; г) помилки, оману й необізнаність, коли вони виявляються від недостатності свідомості або обережності, а не від браку доброї волі; д) примушування, «дурний приклад», які мають різне значення, зважаючи на те, що для винного виступає стимулювальною причиною підкоритися зовнішньому впливу: слабкість волі, легковажність чи байдужість у відношенні до виконання своїх обов'язків [5, Арк. 262].

Міру покарання рекомендувалося також визначати, беручи до уваги обставини, що супроводжували проступок. Їх поділяли на такі, що збільшують чи зменшують провину. Серед обставин, що збільшують провину, називали: а) здійснення кількох проступків одночасно; б) повторення одного й того ж проступку; в) місце, де відбувся, і особу, проти якої був спрямований проступок; г) первинне виховання винного, якщо визнавалося, що саме воно послугувало причиною проступку.

До обставин, які зменшують провину, зараховували: а) каяття; б) попередню гідну поведінку; в) добровільне усвідомлення; г) виправлення наслідків проступку; д) попередній і наявний вплив домашнього виховання [5, Арк. 262].

Названим циркуляром вимагалось під час призначення покарання в кожному окремому випадку враховувати причини проступку й звертати увагу на співвідношення проступку, свідомості та волі винного, а також на обставини, які вплинули на скоєння проступку. Єдину ж основу кожного покарання вбачати в моральному елементі, а мету покарання, як і всіх дисциплінарних заходів – виключно у виправленні винного.

Утім, як свідчать результати проведеного дослідження, в практиці роботи народних шкіл досліджуваного періоду з метою утримання уваги учнів на уроці, а також забезпечення належної дисципліни й порядку, крім «рекомендованих» дисциплінарних заходів мали місце й такі, як залишення без обіду, стояння на колінах, «стовпом», призначення додаткової роботи, позбавлення волі, занесення до «чорної дошки», виключення зі школи тощо. Найбільш рухливих і жвавих учнів саджали поряд зі спокійними і врівноваженими, щоб у такий спосіб зменшити для них привід для пустощів [1, с. 286]. Приводом для накладання різних форм покарання слугували лінощі, порушення чинних правил, релігійних зобов'язань, уживання лайливих слів, бійки, обман, куріння, зухвалість, неохайність [4, с. 73]. У деяких учителів існував навіть спеціально укладений розклад покарань: за одну грубу помилку – стояння на колінах; некаліграфічне виконання вправи – перепи-

сування п'ять разів; груба помилка – написання слова сто разів; не прочитання тексту вдома – залишення після уроків для читання протягом трьох годин.

На цьому акцентував увагу й М. Водовозов. Учений зазначав, що, не дивлячись на офіційну заборону, в окремих навчальних закладах, найчастіше сільських, має місце власноручна розправа вихователів із порушниками дисципліни у вигляді мимовільних штурханів, швидкого нахилення голови до столу жартома, тягання за вуха, відпускання щиглів тощо [1, с. 283].

Цей факт підтверджують і офіційні дані. Так, у Журналі Міністерства Народної освіти за 1868 р. зазначалося: «У Зміївському повіті (Харківська губернія) більшість наставників в училищах запроваджують методи тілесного покарання» [2, с. 347].

Підкреслюючи згубність такого дисциплінарного заходу, Т. Лубенець у листі до попечителя Київського навчального округу писав: «У старину, коли народ був малограмотний, а його натура брутальна, тілесні покарання були звичним явищем як у домашніх умовах, так і школах. Однак у подальшому, коли народ під впливом грамотності і загальної культури розумово став вище, а його натура більш гуманною, тілесні покарання втрачають свою силу не лише в школах, але й у домашньому вихованні» [6, Арк. 38-39]. У контексті зазначеного педагог доводив: «Для народної школи настає нова ера. Навчально-виховний процес у ній здійснюється не будь-ким і як-небудь, а підготовленими для цього вчителями. Тому задача народної школи полягає в тому, щоб викоринити тілесні покарання, що породжують злостивість у підростаючого покоління, а дбати про облагородження їхніх душ [6, Арк. 39].

На цьому акцентував увагу й директор народних училищ Полтавської губернії. 1902 року у листі до попечителя Київського навчального округу він наводив такі аргументи з приводу повного викоринення тілесних покарань:

1. Діти із селян, які виховуються в нижчих і середніх навчальних закладах Міністерства народної освіти поряд із дітьми інших станів, безперечно, стають особливо чуттєвими до будь-яких образ, що стосуються їхнього походження, зокрема і тілесних покарань, які ображають і принижують людську гідність, накладають тавро на все життя і позбавляють можливості брати участь у громадському житті.

2. Тілесні покарання викликають дратівливість і озлобленість як проти влади, яка накладає їх, так і проти суспільства, в якому вони співіснують, знешкоджуючи результати гармонійного виховання школи.

3. Звільнення від тілесних покарань селянських дітей, які виховуються в школах Міністерства народної освіти, викличе співчуття і належний рух у цьому напрямі і з боку шкіл духовного відомства [6, Арк. 45].

Підкреслимо, що 1902 р. набуло чинності «Положення про церковні школи православного відомства», згідно з яким учителям і попечителям церковних шкіл, а також вихованцям учительських семінарій заборонялося використовувати будь-які тілесні покарання.

Результати наукового пошуку засвідчили, що науково-педагогічна громадськість досліджуваного періоду піддавала гострій критиці й інші засоби покарання, що використовувалися у шкільній практиці з метою підтримання належного порядку й дисципліни в класі, як такі, що не відповідають цілям виховання. Так, дописувач Ф. Резенер на сторінках журналу «Учитель» звертав увагу наставників на той факт, що «покарання за непослух не тільки затьмарюють і витісняють справжнє виховання, але й породжують такі стосунки між вихователями і вихованцями, внаслідок яких виникають почуття, що суперечать благодетельному впливу виховання» [3, с. 276]. Завдання вихователя дописувач убачав у тому, щоб, не вдаючись до авторитетної вимоги і погрози покарання, що викликають протест

і супротив, змусити вихованця цінувати співчутливе ставлення й оберегати його [3, с. 276].

В аспекті досліджуваного питання привертає увагу позиція Ф. Резенера щодо згубності окремих засобів покарання. Зокрема, дописувач наголошував, що присоромлення перед товаришами, виражене в авторитетній формі без пом'якшувального співчуття, викликає посилений протест і майже ніколи не переконує. Використовуючи присоромлення, вихователь тим самим послаблює вплив на розвиток внутрішніх моральних почуттів дитини. Інший негативний наслідок присоромлення полягає в тому, що присутні при цьому товариші залучаються до презирливого осуду. У самого ж учня доволі часто використання такого покарання притупляє почуття сорому, надломлює моральну силу, робить його нерішучим, боязливим [3, с. 274].

У разі використання навчальної праці як засобу покарання, – підкреслював Ф. Резенер, – дитина привчається розглядати останню як щось обтяжливе, таке, що сковує її свободу. Такий засіб покарання, на думку дописувача, суперечить цілі виховання, що передбачає збудження інтересу до праці. Іноді таке покарання накладається механічно, за будь-яку провину, нерідко тільки тому, що вчитель лінився повторити вправу, ще раз зупинитися на матеріалі, малозрозумілому учневі. Внаслідок нерозуміння матеріалу накладається додаткова праця, кількість заданого матеріалу перевищує сили учня, і він, навіть за доброї волі, не в змозі виконати своїх обов'язків [3, с. 273].

Засуджував Ф. Резенер і такі засоби покарання, як позбавлення волі й обмеження в їжі, наголошуючи на тому, що за умови їх застосування в дитини з'являється нездорова озлобленість від того, що інші діти бігають, грають, веселяться, тоді як винуватець має сидіти за засувом. Така озлобленість найчастіше виражається на стінах карцерів і зазвичай не породжує позитивних прагнень і морального виправлення.

Досить скептично дописувач ставився і до такого засобу покарання, як виключення зі школи, наголошуючи, що він має на меті не моральне виховання дітей, які порушують установлений порядок, а лише відплату за негативну поведінку і бажання зберегти порядок на противагу розвитку дитини. На переконання Ф. Резенера, виключення зі школи може бути виправданим лише в тому випадку, коли нові умови життя й навчання звинувачуваного дають більше надії на його виправлення, ніж подальше перебування в навчальному закладі, або ж подальше перебування дитини в школі занадто небезпечно для розвитку інших вихованців. «Проте, практика свідчить, – писав Ф. Резенер, – що першої умови не буває ніколи, а існування другої не досліджується. Під час виключення вихователі переслідують ціль, щоб подібні факти не порушували їхньої виховної діяльності, захоплюються «ідеєю чистки»: заклад спершу треба очистити від порушників дисципліни й порядку, і тільки після цього можна благодійно впливати на інших дітей» [3, с. 275].

Натомість, у Циркулярі по управлінню Київським навчальним округом 1867 р. такий дисциплінарний захід, як «штрафний урок» здобув цілком негативну оцінку. У документі зазначалося, що примусове залишення учня в класі для додаткових занять – не педагогічний захід, оскільки не несе в собі того виправного значення, яке зазвичай йому надають. Штрафний урок, до якого вдаються вчителі, щоб побороти лінощі або неуспішність, перетворює навчальну працю на покарання, породжує відразу до неї. Штрафний урок, який використовують у якості покарання за будь-який безлад, порушення дисципліни, діє негативно, по-перше, тому, що не приносить розумової користі на противагу навчальній праці, виконаній із задоволенням, по-друге, – часто слугує причиною «апатії розуму». Нарешті, штрафний урок, до якого вдаються для виправлення одного, завтра іншого учня, від частоти

використання втрачає будь-яке моральне значення, тому що не торкається честі винного і не ганьбить його в очах товаришів [5, Арк. 259].

Отже, проведені дослідження дає підстави для таких висновків. Не дивлячись на те, що дисциплінарні заходи розглядалися як у офіційних колах, так і в середовищі науково-педагогічної громадськості досліджуваного періоду в якості допоміжного засобу навчання й виховання, проте в практичному шкільництві вони використовувалися доволі часто. Серед засобів покарання, які спрямовувалися на забезпечення дисципліни й порядку в класі й мали на меті «виправлення винних», поширення набули: зауваження, догана у формі застереження або пристиження, залишення в класі після уроків, сидіння на штрафній лаві, стояння в кутку, біля дверей, занесення до чорної дошки, позбавлення волі, відрахування зі школи тощо. В окремих випадках практикувалося покарання різкою. Приводом для накладання таких форм покарання слугували лінощі, порушення чинних правил, релігійних зобов'язань, уживання лайливих слів, бійки, обман, куріння, зухвалість, неохайність тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Водовозов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Водовозов. – М., 1978. – 653 с.
2. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1868. – Ч. 138, отд. «Современная летопись». – С. 288-355.
3. Резенер Ф. Наказания / Ф. Резенер // Учитель. – 1906. – № 5. – С. 272-281.
4. Самаріна С. І. Проблема дисципліни учнів в історії шкільної освіти України (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... к. пед. н. : спец. 13.00.01 / С. І. Самаріна; Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2012. – 23 с.
5. ЦДІА (м. Київ), Ф. 707, Оп. 33, Спр. 57 «Циркуляр по управлению Киевским учебным округом», 1867. – Арк. 247-266.
6. ЦДІА (м. Київ), Ф. 707, Оп. 227, Спр. 127 «Дело по утверждению программ и правил для учеников», 1902, Арк. 31-90.

ИННА ЗАБОЛОТНАЯ

ФОРМИРОВАНИЕ ДИСЦИПЛИНИРОВАННОСТИ УЧЕНИКОВ НАРОДНЫХ ШКОЛ УКРАИНЫ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

На основе анализа историко-педагогических и архивных источников рассмотрен вопрос формирования дисциплинированности учеников народных школ второй половины XIX – начала XX века. Выделены и охарактеризованы формы и методы наказаний школьников в случае несоблюдения ими школьного порядка. Выяснена позиция педагогов, научных работников исследуемого периода относительно использования в школьной практике системы дисциплинарных мероприятий с целью воспитания дисциплинированности учеников.

Ключевые слова: народная школа, дисциплинированность, формирование, наказание, правила, формы, методы.

INNA ZABOLOTNA

FORMING PUPILS' DISCIPLINE AT NATIONAL SCHOOLS OF UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

On the basis of analysis of historical pedagogical and archived sources the question of forming pupils' discipline at national schools in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries is considered. It is set that education of the disciplined personality comes true in two directions: forming of internal self-discipline and through the external teacher influence. In the process of scientific research it has been shown, that among the methods of discipline

forming of pupils of national schools of the investigated period the main place was occupied by the disciplinary measures, namely *encouragement* and *punishment*.

It is exposed that encouragement must suite to successes of a pupil to excite his gladness without disrespect and pretention, and for other mates – competition and satisfaction without envies. And similar the punishment must be such carefully thought out and correlated with misbehaviour to serve for a guilty person as an upbringing method, and for others – as an example of sincere correction, causing at the first repentance and regret in relation to violation of duty, awareness of amorality of misdeed.

It is stressed on impermissibility of corporal punishments, which do not assist a correction, but vice versa, speed up the generation of confrontation in all its views and degrees, deepen an “evil” inside the child, convert his soul into “bad”.

Forms and methods of punishment of schoolchildren in case of their failure to observe the school order are distinguished and characterised. Laziness, violations of operating rules, religious obligations, use of abusive words, fight, dishonesty, smoking, impoliteness, untidiness etc. occasioned for usage of such forms of punishment. Positions of educators and scholars of the investigated period in relation to the usage of the system of disciplinary measures in school practice with purpose of pupils' discipline education are found out.

Keywords: *national school, discipline, forming, punishment, rules, forms, methods.*

Одержано 17.04.2013, рекомендовано до друку 20.05.2013.